

РОЛЬ СІМ'Ї У ВИХОВАННІ ПОЧУТТЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Анотація. У статті розглянуто особливості виховання відповідальності у дітей старшого дошкільного віку. Звертається особлива увага на роль батьків у вихованні в дітей відповідальності.

Ключові слова: сім'я, батьки, дошкільне дитинство, почуття відповідальності, діти старшого дошкільного віку, міжособові взаємини у сім'ї.

Сім'я завжди відігравала важливу роль у житті й розвитку кожної людини. Не втратила вона цього значення і сьогодні. Навіть більше того: реалії сучасного життя підвищують вимоги до сім'ї як важливого чинника формування дитячої особистості. Це твердження особливо актуальне щодо особистості дітей старшого дошкільного віку, адже мікроколектив сім'ї є для них першим (або єдиним) суспільним середовищем. Саме форма і зміст внутрішньосімейних взаємин, до яких малюк залучається з перших днів свого життя є для нього пріоритетною основою певних соціальних зразків моральної поведінки, моделлю ставлення до інших людей, подій, норм поведінки, що проявляються в різних видах діяльності. Це зумовлено тим, що батьки мають «максимальні порівняно з будь-якими іншими соціальними інститутами можливості для поступового залучення зростаючої особистості до світу соціальних і емоційних цінностей, до виконання незнайомих і водночас соціально значущих ролей, до оволодіння знаннями, вміннями й навичками, необхідними дитині для становлення її соціальної й емоційної компетентності» [3].

Про важливість родинного виховання молодого покоління зазначено в Конституції України, Державній національній програмі «Освіта» (Україна XXI століття), Концепції національного виховання, Національних програмах «Діти України» та «Українська родина», інших державних документах. Зокрема, в Державній національній програмі «Освіта» (Україна XXI

століття), формулюються завдання сім'ї, батьки визначаються як перші педагоги дитини, які «покликані створити умови для повноцінного фізичного та психічного становлення особистості, забезпечити дитині почуття захищеності, рівноваги, довіри, сформувати активне, зацікавлене ставлення до навколишнього світу. Сім'я несе повну відповідальність за розвиток, виховання і навчання своїх дітей» [2].

Дошкільне дитинство – час становлення людини, пора первинного і найінтенсивнішого розвитку особистісного «малюнка» її поведінки. Це прослідковується при порівнянні малюків дворічного та п'яти-шестирічного віку. Протягом цього періоду діти вчаться розмовляти, засвоюють певні правила поведінки, у них виробляються власні звички, формуються вміння й навички виконання різних видів діяльності, тобто вони засвоюють досвід способів людського спілкування, що вироблялися століттями. Дошкільний вік є періодом початкового становлення особистості, в якому закладаються основи вихованості, розвиваються моральні уявлення, почуття, звички.

Аналіз теоретичного доробку фахівців, вивчення сучасної практики сімейного виховання старших дошкільників дозволяють стверджувати, що до чотирьох-п'яти років дитина оволодіває багатьма правилами, розуміє необхідність виконання певних обов'язків, вимог, доручень. Разом з тим результати вищеназваних досліджень засвідчують й інше: малюк не завжди додержується правил поведінки, може забувати про них, ухилятися від виконання тих або інших обов'язків, недбало ставитися до їх виконання. Таким чином, існує реальна потреба виховувати почуття відповідальності у дітей старшого дошкільного віку.

Почуття відповідальності як невід'ємна особистісна якість вихованої людини є регулятором діяльності й поведінки індивіда. Ступінь розвитку цього почуття визначається ставленням особистості до моральних норм, обов'язків, вибором дій і поведінкових актів, усвідомленням необхідності діяти згідно з усталеними вимогами. Кононко О. Л. характеризує почуття відповідальності як «переживання дитиною покладеного на неї кимсь або

нею самою обов'язку, потреба звітуватись у своїх діях і покладати на себе провину за можливі наслідки»[4, с. 134].

Відповідальність не виникає сама собою, її паростки зароджуються в ранньому віці й розвиваються у процесі виховання в міру того, як дитина вступає в численні взаємозв'язки з іншими людьми.

Відомо, що в житті як дорослим, так і дітям часто доводиться виконувати ті дії, стосовно яких у дитини не сформовано позитивного ставлення. Дітям старшого дошкільного віку властиві труднощі переключення з одного виду діяльності на інший. Наприклад, дитина зайнята захоплюючою грою, розглядає книжку, малює. Проте виникає ситуація, яка вимагає залишити приємні справи й перейти до виконання іншого, менш цікавого для малюка виду діяльності. Зрозуміло, це потребує вияву вольових зусиль.

Фахівці, які займаються дослідженням проблем дошкільної педагогіки вважають: якщо у дітей цього вікового періоду сформовані певні механізми самоуправління, то вони можуть відповідним, чином регулювати свою поведінку. Проте відомо, що у старших дошкільників ці механізми ще недостатньо розвинені і тому потребують відпрацювання, спрямованого на забезпечення відповідального ставлення до вимог, які надходять від дорослого. Відповідно до вчення І. Канта внутрішнє ставлення індивіда до обов'язку пов'язується з підкоренням своєї волі зовнішній необхідності, що приймається як внутрішній моральний закон [6].

Виховання почуття відповідальності передбачає – формування в дитини спроможності самостійно забезпечувати належне виконання того чи іншого завдання, що є можливим за умови особистісного усвідомлення нею важливості висунутих вимог, що досягається шляхом активізації задоволення або невдоволення від одержаних результатів виконання завдання. Ряд дослідників розглядають відповідальність як особистісну якість, яка передбачає усвідомлене виконання людиною певних обов'язків у спільноті, емоційне переживання наслідків своєї діяльності для оточуючих, прагнення й

можливість діяти відповідно до прийнятих норм поведінки з метою задоволення своїх соціальних потреб [6]. Вищевикладене дозволяє нам стверджувати, що почуття відповідальності у дітей п'яти-шести років може виховуватися на основі формування позитивного ставлення до певних дій, норм, правил. Основним засобом формування таких якостей є система вимог і завдань, які передбачають залучення старшого дошкільника до різноманітної діяльності: виконання доручень, обов'язків, які орієнтують на надання допомоги, вияв уваги до оточуючих. Водночас маємо враховувати, що спонукання старшого дошкільника до виконання завдання без врахування інтересів особистості та активізації почуттів може призвести до формування звички підпорядковувати свої дії певним вимогам дорослих, тобто дитина буде виконувати завдання, яке їй доручено, але при цьому залишатиметься байдужою, не прагнучиме реалізувати свої можливості та вміння якнайповніше.

Проведені дослідження дозволяють твердити, що діти старшого дошкільного віку вже досить свідомо можуть пояснити, чому треба виконати те чи інше завдання, прохання, доручення, чим зумовлена така необхідність. Маємо пам'ятати про такі особливості дітей цієї вікової категорії: прагнення виявити самостійність, вміння бути терплячими при зіткненні з певними труднощами, адже звернення за допомогою до дорослого найчастіше звучить після неодноразових намагань здійснити повноваження та усвідомлення неможливості цього.

Однак численні дослідження засвідчують, що не завжди дотримання старшими дошкільниками моральних норм, виконання певної діяльності є свідченням сформованості у них почуття відповідальності. Нерідко дії та вчинки дітей у колі однолітків не мають почуттєвої основи, яка є необхідною й невід'ємною складовою прояву цієї якості особистості. Треба зазначити, що у спілкуванні та взаємодії з дорослими в дітей цього віку превалює спрямування емоційних проявів тільки в одному напрямі: вони є «споживачами» почуттів дорослого, не вступають у рівноцінний емоційний

обмін з ними. А це гальмує формування почуття відповідальності як у моральному, так і в практичному аспектах.

Виховання почуття відповідальності починається з дитинства, з найперших контактів дитини з іншими людьми у процесі спілкування і спільної діяльності з якими (за умов їх правильної організації) має виникати спільність емоційних переживань, з'являтися можливість збагачення почуттями іншого. Першочергового значення набуває врахування ролі емоційного ставлення дитини до світу морально-етичних принципів, на основі яких будуються її взаємини з іншими людьми (батьками, ровесниками). Це є одне з перших фундаментальних ставлень особистості до соціального світу.

Ми приєднуємося до тих дослідників, які вважають, що підхід, за якого відповідальність визначається як «відносно стійке утворення, що виявляється у взаєминах з оточуючими людьми при наданні з їхнього боку значущої для дитини довіри і вияву до неї певних вимог» [1], є актуальним. Прийняття старшим дошкільником вимог і доручень іншої людини значною мірою залежить від його «емоційного ставлення до дорослого чи однолітків, від характеру їхніх взаємин» [1]. Отже, емоційно позитивне ставлення є передумовою вияву почуття відповідальності, яке спонукає дитину до належного виконання завдань, вимог, доручень, вияву відповідних почуттів (доброти, милосердя, співчуття тощо).

Особливістю дітей старшого дошкільного віку є те, що вміння передбачати можливі результати своїх дій, уявляти їх наслідки перебувають у процесі становлення. Формування цієї особистісної якості не відбувається автоматично, а потребує цілеспрямованого розвитку. Досягти мети в цьому процесі можна шляхом роз'яснення дитині необхідності виконання завдання, обґрунтування причин (які зумовлюють ту чи іншу вимогу) і можливих наслідків. Подібні «картини» дозволяють старшим дошкільникам не тільки уявити результат виконання чи невиконання доручення, а й перенести на себе й пережити емоційний стан іншої людини, що, як правило, спонукає їх

до відповідального виконання належних дій.

Саме сім'ї належить вирішальне значення у формуванні моральних основ особистості, розвитку емоційного світу дитини, вихованні поваги до батьків, родини, старших, близьких людей, інших членів суспільства. Сім'я має більші можливості для виховання, ніж дошкільний заклад, тому що в ній об'єднані люди різного віку, статі, роду занять; дорослі члени родини можуть впливати на дитину в різних життєвих ситуаціях; однією дитиною опікуються, як правило, кілька дорослих. Вплив сім'ї на дошкільника порівняно з впливами інших соціальних інституцій відзначається найбільшою тривалістю і постійністю. Такі особливості визначають позитивний, незамінний вплив сім'ї на дітей.

Моральні почуття і моральні потреби дитини, вияв нею відповідального ставлення до оточуючих є результатом її виховання, збагачення життєвого досвіду. Переважна більшість батьків розуміють виховання як безпосереднє навчіння, тобто систематичне вправління в тих чи інших діях, що, на їхнє переконання, забезпечить формування у дитини відповідних умінь і навичок, позитивного ставлення до вимог і доручень. Разом з тим батьки не завжди усвідомлюють і враховують свій вплив на формування дитячої особистості, емоційного стилю внутрішньосімейних взаємин. Такі прорахунки призводять до того, що в дітей старшого дошкільного віку спостерігаються певні розбіжності щодо наявного досвіду її взаємовідносин з дорослими. Так, прояв почуття відповідальності спостерігається в дітей, що виховуються в сім'ях, у яких приділяється спеціальна увага створенню позитивного досвіду емоційно-моральних відносин між малюком та дорослими. Кожна добре виконана справа позитивно оцінюється батьками, що викликає в дошкільника почуття морального задоволення. Так відповідні поведінкові акти перетворюються на сталу звичку, тому необхідно створювати такі ситуації спілкування дитини з батьками, коли турбота дорослих про малюка поєднується з виявом адекватного ставлення дитини до дорослих, коли емоційні переживання

стають особистісно значущими для старшого дошкільника. А для цього треба розвивати почуття дитини, «опосередковано спрямовувати і регулювати їх через діяльність, в якій вони і виявляються, і формуються» [4]. За таких умов у дитини з'являється розуміння важливості діяти на користь інших членів родини, вона набуває досить глибоких (відповідно до віку) моральних та етичних уявлень щодо ставлення до оточуючих, у неї формується усвідомлене почуття відповідальності.

Почуття відповідальності формується в процесі реальних взаємовідносин дитини з батьками. Їх розвиток перебуває у тісному взаємозв'язку з формуванням морально-етичних уявлень дітей, становленням власного досвіду моральної поведінки. Залежно від рівня сформованості такого досвіду в старшого дошкільника проявляється відповідальне ставлення до інших людей, до завдань, доручень, обов'язків.

Аналіз міжособових взаємин у сім'ї дозволяє нам сформулювати висновок про те, що найсприятливішими для прояву відповідальності дошкільників є форми взаємодії, які передбачають двосторонні контакти дитини з дорослими. При цьому обов'язковим компонентом таких взаємин має бути вміння дорослих забезпечити дитині відчуття зацікавленості у спілкуванні з нею, готовності розділити її настрій, переживання. Дитина, в свою чергу, має відчувати радість від спілкування з рідними, від своєї повноправної участі в справах дорослих. Емоційні почуття за цих умов можуть стати дійовими мотивами поведінки старшого дошкільника.

У ході нашого дослідження виявлено, що батьки не завжди правильно виховують почуття відповідальності у дітей старшого дошкільного віку, своїми установками і способом життя можуть суттєво гальмувати формування в дитини відповідних особистісних якостей. Ця проблема спонукала нас до розробки спеціальної програми з підвищення педагогічної культури батьків, спрямованої на надання їм психолого-педагогічної допомоги, роз'яснення необхідності й суті виховання почуття відповідальності у старших дошкільників, вироблення в дорослих членів сім'ї

необхідних умінь і навичок. Зважаючи на те, що практично неможливо охопити всі проблеми, які виникають у сім'ї в означеному напрямі, в пропонованих вихователям дошкільних закладів освіти матеріалах для роботи з батьками основну увагу зосереджено на таких питаннях: особливості спілкування старших дошкільників з дорослими і однолітками; умовах, які сприяють активізації прояву позитивних ставлень дітей в процесі гри та інших видів діяльності.

Зміст запропонованих напрацювань дозволяє переконати батьків, що виховання почуття відповідальності, гуманних взаємин між дорослими і дошкільниками забезпечуються лише тоді, коли діти під впливом доброзичливого ставлення близьких людей переживають позитивні емоції; простежуються особливості прояву відповідального ставлення дитини в процесі їх особистісних взаємин з іншими людьми; застосовуються методи та прийоми педагогічного впливу з метою формування у старших дошкільників необхідних якостей.

Література

1. Воспитание гуманных чувств у детей / Под ред. Л.Н. Проколиенко, В.К. Котырло. – К., 1987. – 114 с.
2. Державна національна програма «Освіта» (Україна ХХІ століття). – К., 1994. – 62 с.
3. Кононко О. Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві) / О. Л. Кононко: [навч. посіб. для вищ. навч. закладів]. – К.: Освіта, 1998. – 255 с.
4. Кононко Е. Л. Я сам / Е.Л. Кононко. – К.: Рад. школа, 1983. – 97 с.
5. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – М., 1946. – 505 с.
6. Фасолько Т. С. Виховання відповідальної поведінки у дітей старшого дошкільного віку: дис... на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.08: „Дошкільна педагогіка” / Т. С. Фасолько. – Рівне, 1999. – 209 с.